

A. ROSINAS

VIENASKAITOS ĮNAGININKO *su (t)-ái* KILMĖ

1. Apie įvardžių vienaskaitos įnagininko formų *su (t)-ái*¹ paplitimą lietuvių kalbos areale ir jų kilmę jau yra nemaža rašyta². Jų geografija pastaruoju metu, atidžiau patyrinėjus tarmes, išsiplėtė ir į rytinius žemaičius. Minėtina, kad bene pirmą kartą žemaičių šnektų (Kuršėnų šnektos) formą *su tái* pateikia Z. Zinkevičius³. Forma *su (t)-ái* vartojama ir kaimynų šnektose (Šaukėnuose), pvz.: *kuõ çè glámža's su tái meřga* „ko čia glamžais su tai merga“ ir kt.

2. Manyti, kad Šaukėnų ir kitų rytinių žemaičių šnektų vns. įng. forma *su (t)-ái* yra kilusi iš įvardžiuotinės⁴, negalima dėl šių priežasčių: 1. Šaukėnų šnektoje nėra (ir vargu ar buvo) „įvardžiuotinių“ įvardžių formų paradigmos⁵. Jos ir nereikia⁶, nes paprastiesiems įvardžiams būdinga pabrėžiamoji (determinacinė) ir pažymimoji

¹ Čia nekalbama apie formas *su (t)-új*; jų kilmė, atrodo, yra išaiškinta, žr. Z. Zinkevičius, LD 1966 311–313. Be to, čia neaptariama pazanavykio kapsų šnektų forma *su (t)-ái*, kuri gali būti kilusi iš **tān*, nes čia tvirtapradis *án* gali >á' >ái, plg.: dgs. gal. *táis jáis'as* ir *sáis-para* „sąspara“, žr. J. Senkus, Pazanavykio kapsų tarmė (filol. m. kand. disert.), Vilnius, 1955, 64; A. Vidugiris, Zietelos tarmės įvardis, – LKK III (1960) 125. Nekalbama ir apie Šakynos šnektos formą *su tá'je*, kuri, be abejo, yra įvardžiuotinės kilmės ir vartojama greta *su tái*, žr. A. Jonaitytė, Palatvės vakarų aukštaičių šnektų būdvardis, skaitvardis, įvardis, – Lietuvių kalbos gramatikos tyrinėjimai, LKK XI (1969) 203.

² Žr. P. Arumaa, Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend mit grammatischen Anmerkungen, Dorpat, 1931, 70; E. Fraenkel, Der Stand der Erforschung des im Wilnagebiete gesprochenen Litauischen, – Balticoslavica II (1936) 25; A. Vidugiris, min. str., – LKK III 125; Z. Zinkevičius, LD 310–312.

³ Žr. Z. Zinkevičius, LD 310.

⁴ Taip yra manęs ir šio straipsnio autorius, nekritiškai vertindamas kitų tyrinėtojų hipotezes, žr. A. Rosinas, Lietuvių ir kitų baltų kalbų gimininiai įvardžiai (filol. m. kand. disert.), Vilnius, 1968, 249.

⁵ Tik vyr. g. vns. vard. forma kartais vartojama emfatinė: *ansã', tasã'* „ansai, tasai“. Dalelytė *-a'* (<ai), matyt, bus pridėta, kai dviskiemenių įvardžių vns. vard. virto vienskiemeniu, t. y. kai išnyko galūnės *-a'*: *anas* > *ans*. Taip buvo išlygintas skiemenų skaičius paradigmoje, plg.: *ansã'* ir *anuõ* „ansai ir ano“ ir t. t. Pagal *ansã'* bus atsiradęs ir *tasã'*.

⁶ Šaukėnų šnektos sistemoje „įvardžiuotinės“ įvardžių formos neįmanomos dėl determinacinės ir emfatinės reikšmės pertekliaus.

(emfatinė) reikšmė – svarbiausios „įvardžiuotinių“ formų reikšmės⁷. Tuo tarpu būdvardžiai turi ir paprastųjų, ir įvardžiuotinių formų paradigmas. 2. Neįmanoma paaiškinti vienintelio „įvardžiuotinės formos“ relikto inkorporavimo į paprastųjų formų paradigmą⁸.

Taigi formos *su (t)-ái* kilmei paaiškinti reikia ieškoti kitokių kelių.

3. Detalesnis įvardžio *tas, ta* (ir kitų) paradigmų tyrinėjimas Šaukėnų ir kitose šnektose leidžia manyti, kad vns. įng. forma *su (t)-ái* chronologiškai yra nesenas darinys. Manytina, kad tos formos kilmės negalima paaiškinti, išleidus iš akių vns. naud., vyr. g. vns. naud. ir įng. ir mot. g. dgs. naud. ir įng. formas.

4. Šaukėnų šnekteje pagal bendrą dėsnį turėtume laukti mot. g. vns. naud. **tá*, plg. *búoba*, tačiau gimininių įvardžių mot. g. vns. naud. čia išlaikytas su *-ái*, t. y. *tái* (resp. *anái, katrái* ir kt.). Dvigarsio *-ái* išlikimas šių įvardžių vns. naud. formoje, matyt, aiškintinas tuo, kad įvardžio *tà* pagrindinė funkcija šnekteje yra artikelio funkcija⁹. Todėl įvardžio forma, dažnai atsidurdama nekirčiuotoje padėtyje, galėjo išlaikyti nepakitusį dvigarsį *-ái*, plg.: *tái búoba trú'kst pruõta* „tai bobai trūksta proto“ ir *dávi mergike tái saldaini* „davė mergikei tai saldainių“.

Vadinasi, dabar šnekteje visiškai sutampa vns. naud. ir įng. formos, plg.: *su tái búoba negál' susišnekíeti* ir kt.

5. Kas lėmė, kad tos formos dabar yra visiškai vienodos? Fonetiškai senasis (įnagininko) *-*án* išriedėti į *-ái* negalėjo¹⁰, nes šnekteje tokių atvejų neaptinkama. Todėl manytina, kad galūnė *-ái* bus atsiradusi dėl struktūros spaudimo¹¹ po to, kai dėl sistemos sutrumpėjo vyr. g. vns. naud. ir įng. formos¹², plg.: *tám* ir *su tuĩn*, ir mot. g. dgs. naud. ir įng. formos, plg.: *tũms* ir *su tuĩns*.

⁷ Plg. A. Valeckienė, Dabartinės lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių vartojimas, – LiK II (1957) 174 ir 196.

⁸ Jeigu kur šnektose įvardžiuotinės formos įsiliejo į paprastųjų formų paradigmą, tai tokioje paradigmoje jų esti ne viena, o kelios, plg.: vns. vard. *tój*, vns. įng. *su túoj, su túj*, dgs. vard. *ciej* (Kaniava ir kt.). Be to, jeigu mot. g. vns. įng. forma esti įvardžiuotinės kilmės, tai tokia pat yra ir vyr. g. forma.

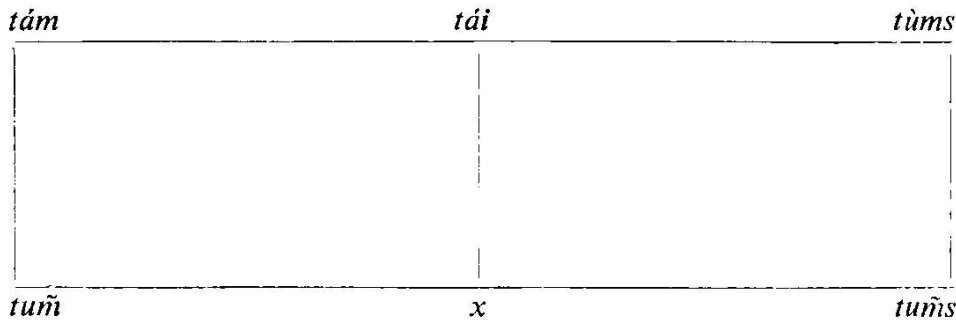
⁹ Parodomąją funkciją įvardis *tas, ta* beturi tik šiais atvejais: a) kai jis yra opozicijos narys (*ne tà, o ànà*), b) kai daikto nurodymas lydimas gestu, c) kai jis eina su laiko daiktavardžiais ir yra prieveiksmių komponentas.

¹⁰ V. Grinaveckis yra įsitikinęs, kad *(t)-ái* yra fonetiškai išriedėjusi iš *(*t*)-*án*: „Apie Šaukėnus, Kuršėnus įvardžių vienaskaitos įnagininko galūnė *-*án* yra išriedėjusi į *-ai*, kaip ir kuriose-ne-kuriose kapsų šnektose...“, žr. V. Grinaveckis, Žemaičių tarmių istorija, Vilnius, 1973, 215. Tačiau šiam teiginiui pagrįsti jis nepateikia jokių rimtų argumentų.

¹¹ Dėl to žr. J. Lyons, Introduction to Theoretical Linguistics, Cambridge, 1968, 37.

¹² Sisteminio trumpėjimo sąlygos aptariamos ne viename darbe, žr. K. Būga, Исчезновение элементов языка, лишенных морфологического значения, – RR I (1958) 578–580; J. Kazlauskas, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, Vilnius, 1968, 116 tt, Z. Zinkevičius, LD 112 tt; A. Rosins, Morfoloģiskā lietuvišu un latviešu valodas vietniekvārdū saĩsināšanās, – Latviešu valodas apcerējumi, LX 9A laidiens (1967) 134–159.

Jeigu lingvistikos teorija pripažįsta, kad „... kiekvienas sistemos elementas¹³ yra atitinkamai susijęs su kitais elementais“, tai toks pirminis ryšys turėjo egzistuoti tarp vyr. g. vns. naud. ir mot. g. vns. naud., tarp mot. g. vns. naud. ir mot. g. dgs. naud. formų. Sutrumpėjus mot. g. dgs. įnagininkui (*tuñs*) ir vyr. g. vns. įnagininkui (*tuñ*), dar ryškesnis pasidarė naudininko ir įnagininko formų santykis, kurį galima užrašyti tokiomis proporcijomis: $tùms : tái = tuñs : x$ ir $tám : tái = tuñ : x$. Tai gi abi proporcijos rodo, kad $x = tái$. Grafiškai šį santykį galima pavaizduoti taip:

Vadinas, pagal šį santykį¹⁴ įvardžio (*t*)-a vns. įng. formos senoji galūnė *-a* bus pakeista *-ái* (tokia pat, kaip ir vns. naudininko). Lemiamą vaidmenį čia bus suvaidinęs galinio *-m* atsiradimas vyr. g. vns. naud. ir įng. formose (t. y. $-mu' > -mu \gg -m$ ir $-mi \gg -m$). Kad taip yra buvę iš tikrųjų, rodo kitų įvardžių vns. įng. formos, kurios pirminio *-mi* neturėjo, plg.: *su túok'u* ir kt. Todėl ir mot. g. vns. įng. forma čia išlaikė senesnę galūnę, plg.: *su túoke* ir kt. Taip pat atsirado ir įvardžių *anà*, *ši*, *katrà* vns. įng. galūnė *-ái*, nes vyr. g. vns. įng. forma turi galūnę *-m*, plg.: *su anuñ*, *su š'uñ*, *su katruñ*.

Tokios pat kilmės yra ir gretimos Kuršėnų šnektos minėtų įvardžių vns. įng. galūnė *-ái*, nes vienaskaitos naud. forma (gretimė) irgi turi galūnę *-ái*, plg.: *katrái*¹⁵ ir vyr. g. vns. įng. *su katruñ*¹⁶.

6. Kai kuriose aukštaičių šnektose minėtų įvardžių vienaskaitos įnagininko galūnė *-ái* irgi galėjo atsirasti tokių pat sąlygų veikiamą, kaip ir kalbėtose žemaičių šnektose. Įvardžiuotinės formos tęsiniumi jos laikyti negalima ir dėl to, kad net tose šnektose, kur galo *an > u'*, vns. įng. forma yra *tái*, o ne **tú'j*¹⁷ (Siesikai ir kt.). Vadinas, ir kai kuriose aukštaičių šnektose, dėl sistemos sutrumpėjus atitinkamoms

¹³ Žr. Э. Косериу, Синхрония, диахрония и история, — Новое в лингвистике, III (1963), 322.

¹⁴ Plg. H.M. Hoenigswald, Language Change and Linguistic Reconstruction, Chicago and London, 1966, 63.

¹⁵ Žr. V. Vitkauskas, Kuršėnų tarmės kirtis ir priegaidė, — LKK III 65.

¹⁶ Žr. Z. Zinkevičius, LD 273–274.

¹⁷ Žr. teisingą Z. Zinkevičiaus pastabą LD 311.

formoms, įvardžių linksniavimo posistemyje galėjo rasti toks naudininko ir įnagininko santykis:

<i>tám</i>	<i>tái</i>	<i>tóm</i>
<i>tuòm</i>	<i>x</i>	<i>tóm</i>

Čia $x = t\acute{a}i$.

Šitaip galima paaiškinti Siesikų, Palomenės, Žaslių, Šakynos ir kitų šnektų vienaskaitos įnagininko formos *su t\acute{a}i* kilmę. Tai aiškiai rodo dabartinės tų šnektų naudininko ir įnagininko formos:

Šneкта	Formos	Vyr. g. vns. naud. ir įng.	Mot. g. vns. naud. ir įng.	Mot. g. dgs. naud. ir įng.
Siesikai ¹⁸		<i>tám</i>	<i>tái</i>	<i>tóm</i>
		<i>tuòm</i>	<i>tái</i>	<i>tóm</i>
Palomenė ¹⁹		<i>tám</i>	<i>tái</i>	<i>tòm</i>
		<i>tuòm</i>	<i>tái</i>	<i>tòm</i>
Žasliai ²⁰		<i>tám</i>	<i>tái</i>	<i>tòm</i>
		<i>tuòm</i>	<i>tái</i>	<i>tòm</i>
Šakyna ²¹		<i>tám</i>	<i>tái</i>	<i>tóm(s)</i>
		<i>tū(o)m</i>	<i>tái</i>	<i>tòm(s)</i>

¹⁸ Žr. R. Vitaitė, Siesikų tarmės fonetika ir morfologija, dipl. d., Vilnius, 1961, 100. Galūnė *-ái* čia turi ir kitų įvardžių vns. įng. forma, plg.: *katrái, kvk'ái* ir kt.

¹⁹ Žr. Č. Grenda, Palomenės tarmė, dipl. d., Vilnius, 1957, 61–62. Čia *-ái* turi ir kiti įvardžiai, plg: *jái, pač'ái, visái* ir kt.

²⁰ Žr. B. Švenčionytė, Žaslių tarmė, dipl. d., Vilnius, 1956, 55–56. Čia *-ái* taip pat turi ir kiti įvardžiai.

²¹ Žr. A. Jonaitytė, min. str., – LKK XI 203. Čia *-ái* turi ir kiti įvardžiai.

Šiose šnektose *-ái* įsigalėjimą mot. g. vns. įng. formos galūnėje, matyt, taip pat lėmė vyr. g. vns. įng. forma su galo *-m*. Tai rodytų šnektų faktai: kur vyr. g. vns. įng. forma neturi reguliaraus galo *-m*, ten ir mot. g. vns. įng. forma išlikusi sena, nors kitos formos sutampa, plg.: vns. naud. *tám* ir *taĩ*, dgs. naud. *tóm* ir vns. įng. *su túo* ir *su tú.*, dgs. įng. *su tóm* (Kuktiškės²² ir kt.).

7. Panašiai galėjo atsirasti ir Zietelos šnektos vns. įng. forma *su tái*, nes fonetiškai *-ái* iš **-án* vargu ar galėjo išriedėti²³. Kildinti *-ái* iš **-ajan*²⁴ taip pat vargu ar įmanoma, nes tokios galūnės buvimas lietuvių kalboje tėra tik hipotezė. Įvardžiuotinė tos galūnės kilme irgi sunku patikėti, nes, pavyzdžiui, įvardžio *katrà* paradigmoje²⁵ ji būtų vienintelis įvardžiuotinės formos reliktas. Todėl manytina, kad vns. įng. formos galūnė *-ái* bus įsivesta iš vns. naud. formos po to, kai įvyko dgs. naudininko ir įnagininko formų sinkretizmas²⁶ pagal santykį: dgs. naud. *tómì*: vns. naud. *taĩ* || *tái*²⁷ = dgs. įng. *tō.mi* : *x*. Čia *x* = *tái*.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ФОРМЫ ЕД. Ч. ТВОР. П. *su tái*

Резюме

В статье изучается происхождение формы местоимений ед. ч. твор. п. *su tái*, которая употребляется в восточных говорах жемайтов и в некоторых аукштайтских говорах. По мнению автора, данное окончание является новообразованием. Оно введено из дат. п. ед. ч. после морфологического сокращения окончаний в парадигме склонения местоимений. Сокращение окончаний привело к синкретизму дат. и твор. падежей мн. ч. (ж. р.). Давление синкретических упомянутых форм, с одной стороны, и влияние форм дат. и твор. падежей муж. р. с конечным *-m*, с другой, являются решающими условиями в развитии нового окончания *-ai* в форме ед. ч. твор. п.

SMULKMENOS

X

E. Grinaveckienė 1961 m. paskelbė duomenis apie „rotininkavimą“ (t.y. kirčiuoto negalūninio *a* virtimą ə) Mielagėnų kaimo šnektose, esančioje netoli Švenčionėlių (Dotinėnų apyl.; nepainioti su Mielagėnų miesteliu!), žr. Literatūra ir kalba, V, Vilnius, 1961, p. 603–605. A. Salys straipsnyje „Lietuvių kalbos tarmės“

²² Žr. E. Valiulytė, Kuktiškių tarmė, dipl. d., Vilnius, 1958, 64–65.

²³ Žr. A. Vidugiris, min. str., – LKK III 125–126.

²⁴ Žr. J. Kazlauskas, Lietuvių kalbos *i*-kamieno daiktavardžių vienaskaitos įnagininko ir vietininko formų kilmės klausimu, – Kalbotyra I (1958) 57.

²⁵ Žr. A. Vidugiris, min. str., – LKK III 122.

²⁶ Šių formų sinkretizmo sąlygas detalčiai aptaria J. Kazlauskas, žr. J. Kazlauskas, min. veik., 169–170.

²⁷ Plg.: *prig já i liñda*, žr. A. Vidugiris, min. str., – LKK III 124.